

THE ROLE AND FUNCTION OF DIALECTAL LEXICON IN THE LANGUAGE OF CHOLPON'S PROSE WORKS

Akramjonova Gulandom

Teacher, Department of Uzbek Language and Literature, Andijan State Pedagogical
Institute

E-mail: akramjonovagulandom@gmail.com

Annotation

This article analyzes the role and functions of dialectal vocabulary in the prose works of Abdulhamid Cho'lpon, particularly in the novel "Night and Day" ("Kecha va Kunduz"). It examines the lexical, ethnographic, semantic, and phonetic-grammatical types of dialectisms, as well as their role in individualizing characters' speech, creating national-local color, enhancing artistic-emotional impact, and reflecting the spirit of the era. Concrete examples drawn from the text of the novel such as ena, kart, zab, and others demonstrate the balance and skill with which Cho'lpon employs dialectal lexicon.

Key words

Cho'lpon, "Night and Day," dialectism, dialectal vocabulary, artistic speech, stylistics, national color, character speech, Uzbek literary language.

CHO'LPON NASRIY ASARLARI TILIDA DIALEKTAL LEKSIKANING O'RNI VA VAZIFASI

Akramjonova Gulandom

Andijon davlat pedagogika instituti O'zbek tili va adabiyoti kafedrasi o'qituvchisi

E-mail: akramjonovagulandom@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Abdulhamid Cho'lpon nasriy asarlari, xususan "Kecha va Kunduz" romani tilida dialektal leksikaning qo'llanilish o'rni va bajargan vazifalari tahlil qilinadi. Dialektizmlarning leksik, etnografik, semantik va fonetik-grammatik turlari ko'rib chiqiladi hamda ularning qahramon nutqini

individuallashtirish, milliy-mahalliy koloritni yaratish, badiiy-emotsional ta'sirchanlikni kuchaytirish va davr ruhini aks ettirishdagi o'rni yoritiladi. Asar matnidan olingan aniq misollar: ena, kart, zab va boshqalar orqali Cho'lponning dialektal leksikadan mutanosib va mahorat bilan foydalanish uslubi ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: Cho'lpon, "Kecha va Kunduz", dialektizm, sheva leksikasi, badiiy nutq, uslubiyat, milliy kolorit, qahramon nutqi, o'zbek adabiy tili.

Аннотация. В данной статье анализируется роль и функции диалектной лексики в прозаических произведениях Абдулхамида Чолпона, в частности в романе "Кеча ва кундуз". Рассматриваются лексические, этнографические, семантические и фонетико-грамматические типы диалектизмов, а также их роль в индивидуализации речи персонажей, создании национально-локального колорита, усилении художественно-эмоционального воздействия и отражении духа эпохи. На конкретных примерах из текста произведения: эна, карт, заб и др. показывается мастерство и соразмерность, с которыми Чолпон использует диалектную лексику.

Ключевые слова: Чолпон, "Кеча ва кундуз", диалектизм, диалектная лексика, художественная речь, стилистика, национальный колорит, речь персонажа, узбекский литературный язык.

O'zbek adabiy tili tarixida Abdulhamid Sulaymon o'g'li Cho'lpon nomi alohida o'rin tutadi. Shoir, dramaturg, tarjimon va nosir sifatida u milliy adabiyotimizga ko'p qirrali meros qoldirdi. Uning nasriy merosi, ayniqsa "Kecha va Kunduz" romani, o'zbek badiiy nasrining yangi bosqichga ko'tarilishida muhim ahamiyat kasb etdi. Cho'lpon ijodini tahlil qilishda til masalasi, xususan, badiiy matnda dialektal leksikaning qo'llanilishi alohida diqqatga sazovor mavzudir. Zero, yozuvchi tili – bu shunchaki axborot uzatish vositasi emas, balki davr ruhini, muhitni, qahramonlar dunyoqarashini ochib beruvchi badiiy vositadir.

Dialektizmlar – adabiy tilga xos bo‘lmagan, ma’lum bir hudud yoki ijtimoiy qatlam nutqiga xos leksik birliklar badiiy asarda tasodifiy hodisa emas, balki yozuvchining ongli badiiy-uslubiy tanlovi natijasidir. Cho‘lpon nasrini o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, dialektal so‘zlar uning asarlarida shunchaki mahalliy tus berish vazifasinigina emas, balki ancha chuqurroq, ko‘p qatlamli funksiyalarni bajaradi.

Tilshunoslikda dialektizm deganda umumxalq adabiy tili me'yorlaridan chetga chiquvchi, muayyan sheva yoki lahjaga xos so‘z, ibora, grammatik shakl yoki talaffuz xususiyatlari tushuniladi. An’anaviy ravishda dialektizmlar bir necha turga ajratiladi:

Leksik dialektizmlar – adabiy tilda mutlaqo boshqa nom bilan yuritiladigan predmet yoki tushunchani ifodalovchi sheva so‘zlari;

Etnografik dialektizmlar – faqat ma’lum hududga xos buyum, urf-odat, kasb-hunar bilan bog‘liq so‘zlar, ularning adabiy tilda muqobili bo‘lmasligi mumkin;

Semantik dialektizmlar – adabiy tilda mavjud so‘zning shevada boshqacha ma’no kasb etishi;

Fonetik va grammatik dialektizmlar – so‘zning talaffuz yoki shakl jihatidan sheva xususiyatini aks ettirishi.

Badiiy adabiyotda dialektizmlardan foydalanish uzoq an’anaga ega bo‘lib, u xalq turmush tarzini, mahalliy koloritni, qahramon nutqining individual xususiyatlarini ifodalash zaruratidan kelib chiqadi. Ammo bu vositadan foydalanish ehtiyotkorlikni talab qiladi, me’yoridan ortiq qo‘llash asar tilini og‘irlashtirishi, o‘quvchi uchun tushunarsiz qilib qo‘yishi mumkin. Aynan shu nuqtai nazardan Cho‘lpon mahorati alohida qimmat kasb etadi.

Cho‘lpon nasriy asarlarida, xususan “Kecha va Kunduz” romanida, dialektal so‘zlar avvalambor qahramonlar nutqini individuallashtirish, ularni bir-biridan farqlash vositasi sifatida xizmat qiladi. Yozuvchi turli ijtimoiy qatlam, turli hudud vakili bo‘lgan personajlarni tasvirlar ekan, ularning har biriga o‘ziga xos nutq uslubini beradi. Oddiy

xalq vakillari, dehqonlar, xizmatkorlar, bozor ahli nutqida sheva unsurlari ko‘proq uchraydi, bu esa ularning ijtimoiy kelib chiqishi, ma’lumot darajasi, yashash muhitini o‘quvchi ko‘z o‘ngida yanada aniqroq gavdalantiradi. Ziyoli qatlam vakillari nutqi esa adabiy me’yorga yaqinroq bo‘lib, bu farq orqali yozuvchi jamiyatdagi ijtimoiy tabaqalanishni til vositalari bilan ham ko‘rsatib beradi.

Cho‘lpon o‘z davri Turkiston jamiyatini, xususan Farg‘ona vodiysi va Toshkent muhitini tasvirlashda dialektal leksikadan mahalliy turmush tarzi, urf-odatlar, moddiy madaniyat unsurlarini ishonchli aks ettirish uchun foydalanadi. Kiyim-kechak, taom, uy-ro‘zg‘or buyumlari, kasb-hunarga oid atamalar ko‘pincha aynan sheva shaklida qo‘llanadi, chunki bu tushunchalarning adabiy tildagi “sun’iy” muqobili voqelikni his qildiradi olmaydi. Bunday etnografik dialektizmlar asarga tarixiy-maishiy hujjat qiymatini ham beradi, ular orqali o‘sha davr Turkiston xalqining kundalik hayoti, moddiy-ma’naviy dunyosi haqida qimmatli ma’lumotlar saqlanib qolgan.

Dialektal so‘zlar ko‘pincha adabiy tildagi neytral muqobillariga qaraganda kuchliroq emotsional-ekspressiv bo‘yoqqa ega bo‘ladi. Cho‘lpon bundan ustalik bilan foydalanib, matnga jonlilik, samimiylik, tabiiylik baxsh etadi. Xalq tiliga xos iboralar, maqol-matal shaklidagi birikmalar asar tilini quruq, kitobiy uslubdan xoli qiladi, uni jonli so‘zlashuv nutqiga yaqinlashtiradi. Bu esa o‘quvchida asarga nisbatan ishonch va yaqinlik hissini uyg‘otadi.

Cho‘lpon ijod qilgan davr XX asr boshlari Turkiston jamiyatining keskin ijtimoiy-siyosiy o‘zgarishlar davri edi. Yozuvchi bu davr voqeligini tasvirlashda tilning tarixiy-ijtimoiy haqqoniyligini saqlashga intiladi. Dialektal leksika, shuningdek davr uchun xos bo‘lgan eskirgan so‘zlar, arabcha-forscha o‘zlashmalar bilan uyg‘unlashib, o‘sha zamon nutqiy muhitini qayta tiklashga xizmat qiladi. Bu jihatdan dialektizmlar nafaqat badiiy, balki tarixiy-lingvistik manba sifatida ham qimmat kasb etadi.

“Kecha va kunduz” romanidan misollar:

“Ena” – dialektal qarindoshlik atamasi. Adabiy tilda ona soʻzi qoʻllansa-da, roman qahramonlari bir-birlariga murojaat qilganda koʻpincha ena, enam, enajon shaklidan foydalanadilar. Masalan, Zebi onasiga Enajon, turing, kelib qoldik deb murojaat qiladi. Ena, Fargʻona hududi shevalariga xos boʻlib, adabiy ona soʻziga nisbatan sof leksik dialektizm hisoblanadi. Choʻlpon bu soʻzni deyarli barcha ayol qahramonlar nutqida izchil qoʻllab, mahalliy-oilaviy muhitning haqqoniy manzarasini yaratadi.

“Kart” – etnografik dialektizm. Romanda uy hovlisidagi baland yogʻoch nomi sifatida adabiy tildagi supa yoki soʻri oʻrniga kart soʻzi ishlatiladi “Kart ustiga dasturxon yozilib..., Soʻfi kartga chiqib oʻtirgandan keyin...” . Bu — moddiy-maishiy buyumga oid, hududiy tusdagi nom boʻlib, adabiy tilda umumiy muqobili boʻlsa-da, yozuvchi aynan mahalliy nomlanishni tanlab, tasvirga hayotiy tabiiylik bagʻishlaydi.

“Zab” – kuchaytiruvchi maʼnodagi soʻzlashuv-sheva soʻzi. Asarda otni maqtash uchun “Jonivor-e, zab ot boʻlibdimi?” iborasi ishlatilgan. “Zab” soʻzi adabiy tildagi “juda yaxshi, ajoyib” maʼnosini ixcham va taʼsirchan tarzda ifodalovchi xalq-sheva unsuridir; u kitobiy uslubda deyarli uchramaydi, biroq soʻzlashuv nutqida keng tarqalgan.

Xalq ogʻzaki nutqiga xos undov va murojaat shakllari. Romanda “bay-bay-bay!”, “voy, tovvo-ey!”, “ey, tovba!” kabi hayrat-taajjub ifodalovchi undovlar, shuningdek “aylanay” kabi erkalash-murojaat soʻzi tez-tez qoʻllanadi (masalan, kampir qizlarga “Bas, qizi qurgʻurlar... bas, deyman” deb murojaat qiladi). Bu birliklar toza dialektizm boʻlmasa-da, umumxalq ogʻzaki nutqining tipik unsurlari sifatida personajlar nutqini jonlantirib, matnni yozma-kitobiy uslubdan uzoqlashtiradi.

Qoʻpol soʻzlashuv leksikasi xarakter yaratish vositasi sifatida. Razzoq soʻfi obrazi berilganda muallif uning nutqiga “Qanjiqlar!”, “itvachcha” kabi qoʻpol xalq soʻzlarini kiritadi. Bu soʻzlar adabiy meʼyordan chetga chiqqan, biroq aynan shu orqali soʻfining oʻjar, qattiqqoʻl va zoʻravon xarakteri boshqa hech qanday tavsifsiz, faqat nutq orqali

ochib beriladi – bu yuqorida ta’kidlangan “qahramon nutqini individuallashtirish” vazifasining aniq namunasi.

Bu misollar shuni ko’rsatadiki, Cho’lpon dialektal va xalq tiliga xos leksikani tasodifan emas, balki har bir qahramonning ijtimoiy-maishiy muhitini, xarakterini va nutqiy odatini ochib berish uchun aniq hisob-kitob bilan tanlab ishlatgan.

Cho’lpon nasrini boshqa davr yozuvchilari asarlaridan farqlab turadigan muhim jihat – dialektal unsurlarni qo’llashdagi mutanosiblik hissidir. Yozuvchi sheva so’zlarini asar tiliga me’yoridan ortiqcha yuklamaydi, balki ularni zarur o’rinlarda, aniq badiiy vazifa bajarish uchun ishlatadi. Ko’pincha bu so’zlar kontekst yordamida o’quvchiga tushunarli bo’ladi, ya’ni Cho’lpon o’quvchini to’xtatib, tushuntirishga urinmaydi, balki matn ichida ma’noni ochib beradigan yo’llarni topadi. Bu yuqori badiiy mahoratning ko’rsatkichidir, chunki dialektizm o’z vazifasini bajarishi bilan birga asar tilining umumiy uyg’unligini buzmasligi kerak.

Shuningdek, Cho’lpon dialektal leksikani ko’pincha personaj nutqiga, dialog va monologlarga joylashtiradi, muallif nutqini esa nisbatan adabiy me’yorga yaqinroq saqlaydi. Bu – dialektizmlardan foydalanishning uslubiy jihatdan to’g’ri yo’li hisoblanadi, chunki bunda sheva unsurlari badiiy vazifa, xarakter yaratish bilan chegaralanadi, umumiy adabiy til me’yoriga putur yetkazmaydi.

Keltirilgan misollar tahlili shuni ko’rsatadiki, Cho’lpon nasriy asarlari tilida dialektal leksika tasodifiy yoki bezak uchun qo’llanilgan unsur emas, balki yozuvchining ongli badiiy-uslubiy vositasidir. U bir vaqtning o’zida bir necha vazifani bajaradi: qahramon nutqini individuallashtiradi, ijtimoiy tabaqalanishni ochib beradi, milliy-mahalliy koloritni yaratadi, matnga emotsional ta’sirchanlik baxsh etadi va davr ruhini tarixiy haqqoniylik bilan qayta tiklaydi. Ayni paytda Cho’lpon bu vositadan mutanosib, o’lchovli tarzda foydalanib, asar tilining badiiy-estetik butunligini saqlab qoladi.

Bu jihatdan Cho‘lpon tajribasi o‘zbek adabiy tili tarixida dialektal leksikadan badiiy maqsadlarda foydalanishning yuksak namunasi sifatida qaraladi va hozirgi kunda ham til va uslub sohasidagi tadqiqotchilar uchun boy manba bo‘lib xizmat qilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Cho‘lpon A. Kecha va kunduz . Toshkent: Sharq, 2000.
2. Куронов Д. Чўлпон насри поэтикаси. – Тошкент: Шарқ, 2004.
3. Куронов Д. Чўлпон поэтикаси: насрий асарлари асосида: филол. фан. д-ри ... дисс. – Тошкент, 1998.
4. Йўлдошев М.М. Чўлпоннинг бадий тил маҳорати “Кеча ва кундуз” романи тили мисолида: филол. фан. номз.... дисс. – Тошкент, 2000. – 145 б.
5. Неъматова Д.С. Чўлпон публицистик асарларининг лингвистик таҳлили: филол. фан.номз. дисс. – Тошкент, 2004.
6. Ibragimova F.E. Cho‘lpon she’riyatida takrorning lingvopoetik xususiyatlari Tafakkur ziyosi. – 2023. – № 3. –B.
7. Ishayev A. O‘zbek dialektal leksikografiyasi. – Toshkent : Fan, 1990. – 140 b.
8. Karimov S. Adabiy tanqid va Cho‘lpon romanchiligi. – Toshkent , 1998.
9. Qosimov B. Cho‘lpon ijodida ijtimoiy realizm, Adabiyotshunoslik jurnali. – 2015.
10. O‘zbek tilining izohli lug‘ati ,Tahrir hay’ati: Begmatov E. va boshq. – Toshkent, 2022.
11. Reshetov V.V., Shoabdurahmonov Sh. O‘zbek dialektologiyasi: darslik. – Toshkent: O‘qituvchi, 1978. - 230 b.
12. Shoabdurahmonov Sh. va boshq. O‘zbek xalq shevalari lug‘ati. – Toshkent: Fan, 1971.